

μαίνει κατάσταση αγριότητας - όπου δέν υπάρχει καλό και κακό, αλλά σημαίνει μία απλούστερη κοινωνία, όπου δέν υπάρχουν τά αρνητικά αποτελέσματα ιδίως του εξωτερικού πολιτισμού. Οι άνθρωποι σ'αυτήν τήν εποχή τήν ιδανικήν τήν όποιαν ό Rousseau κατασκευάζει έζούσαν κατ'αυτόν σέ ειρηνική συμβίωση μεταξύ τους κάτω από μία πατριαρχική δικαιοσύνη. Αγάπη και κατανόηση μεταξύ τών ανθρώπων ήταν τότε πραγματικότητας - και ή περιουσία ήταν κοινή, ή δέ εργασία δέν είχε τά κακά τής εξειδικεύσεως. Ο θεός έβασίλευε μέσα στην καρδιά αυτών τών ανθρώπων. Τό συναίσθημα είναι ή βάση αυτής τής κοινωνίας και αυτό τήν ενώνει. Δέν υπήρχε τότε ό δεσποτισμός τών ήγεμόνων, ούτε ό έγωϊσμός τόν όποϊον αναπτύσσουν τά νεώτερα μεγάλα κράτη, αλλά ή φιλαλληλία μεταξύ τών ανθρώπων. Η φυσική όμως αυτή κατάσταση, όπως είναι φανερό, δέν είναι τίποτε άλλο παρά ένας πολιτισμός ήθικοῦ περιεχομένου. Για τοῦτο ό Rousseau δέν αρνεϊται κατά βάθος τόν πολιτισμό, αλλά ζητεϊ έναν ανώτερο ήθικό πολιτισμό. Στρέφεται κυρίως έναντίον ώρισμένων τάσεων του νεωτέρου πολιτισμού, οι όποιες, όπως πιστεύει, αντίτιθενται στην ήθική αξία του ανθρώπου.

6. Η φιλοσοφία του πολιτισμού
κατά τόν Χέρντερ (1774 - 1803)

Τήν εποχήν αυτήν τής διαφωτίσεως τερματίζει ό γερμανός φιλόσοφος Χέρντερ (Herder) μέ τό περίφημο έργο του "Ιδέες περί τής φιλοσοφίας τής ιστορίας τής ανθρωπότητας". Ο Χέρντερ έννοει τό άτομο όπως και ό Ρουσσώ. Επίσης και ή έννοια τής φύσεως τήν όποιαν αναπτύσσει ό Χέρντερ παρουσιάζει πολλά τά κοινά μέ τήν έννοια τής φύσεως, όπως τήν όρίζει ό Ρουσσώ. Και ή έννοια όμως του ατόμου και ή έννοια τής φύσεως έχουν σιόν Χέρντερ μεγαλύτερο βάθος και τοῦτο διότι στον φιλόσοφο αυ-

τόν προσλαμβάνει πολύ μεγαλύτερον βάθος ἢ ἔννοια τῆς ιστορίας. Μέ τόν Χέρντερ ἀρχίζει ν' ἀνατέλη μία καινούργια θεωρία τῆς ιστορικῆς πραγματικότητος. Τό κύριο γνώρισμα αὐτῆς τῆς θεωρήσεως εἶναι, ὅτι τονίζει πολύ τήν ἀξία τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στήν ἰδέα τῆς προόδου, ὅπως τήν εἶχε ἀναπτύξει ὁ δέκατος ὀγδοὸς αἰῶνας. Ἡ ἔννοια αὐτή τῆς προόδου ἔχει κάτι τό ὑποτιμητικό γιά τό ἄτομο. Μέ τήν πρόοδο ὅλα φαίνονται προσωρινά, περαστικά, συνεπῶς τό ἄτομο χάνει τήν ἀπόλυτη ἀξία του τόν αὐτοσκοπό του. Τό ἄτομο πρέπει νά νοηθῆ ὡς αὐταξία καί αὐτοσκοπός ἀνεξάρτητα ἀπό τή γενική ἔννοια τῆς προόδου.

Ὅμως ὁ Χέρντερ δέν χωρίζει αὐστηρῶς τήν φύση ἀπό τόν πολιτισμόν ἢ τήν ἱστορία. Ἡ φύσις εἶναι σ' αὐτόν ἔννοια καθολική - ἡ δυσία τά περιλαμβάνει ὅλα. Ἀκόμη καί οἱ ἀνώτερες μορφές τῆς πνευματικῆς ζωῆς περιέχονται στήν ἔννοια τῆς φύσεως, ὅπως τήν ὀρίζει ὁ Χέρντερ. Τό πνεῦμα νοεῖται ἐδῶ ὡς οὐσία, ἡ ὁποία εἶναι μέσα στήν φύσιν, δέν νοεῖται ὡς ὑπόσταση χωριστή ἀπό τήν φύσιν. Τό πνεῦμα δέν ἔχει τήν φύσιν ἀπέναντί του, ἀλλά εἶναι μέσα της. Ὁ κύκλος τῆς ζωῆς πού λέγεται πολιτισμός εἶναι κατά τόν Χέρντερ ἕνας στενώτερος κύκλος μέσα στόν εὐρύτατο κύκλο τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Προκύπτει δέ ὁ κύκλος αὐτός τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τόν εὐρύτερο κύκλο τῆς φύσεως. Δέν γεννιέται κατά τοῦ Χέρντερ ὁ πολιτισμός μέ ἀγῶνα τοῦ πνεύματος, ἀλλά φύεται ἀπό τόν κόλπο τῆς φύσεως. Ἀπό τήν μητρική ἀγκάλη τῆς φύσεως πηγάζουν ὅλα, δηλαδή καί ἡ ποικιλία τῆς φυσικῆς καί ἡ ποικιλία τῆς ιστορικῆς ζωῆς.

Ὅμως ἡ ἱστορική ζωή ἔχει γιά τόν Χέρντερ εἰδικό νόημα καί σκοπό. Ὁ σκοπός αὐτός εἶναι ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Παντοῦ καί πάντοτε μέσα στήν ἱστορία πρόκειται γι' αὐτόν τόν ἕνα σκοπό: Πῶς δηλαδή νά πραγματοποιηθῆ ὁ ἀνθρωπισμός, ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρωπισμός ὅμως αὐτός δέν νοεῖται ἀπό

τόν Χέρντερ ως ὁ ἀπώτερος σκοπός τῆς ἱστορίας, ὡς τό ἰδανικό τέρμα μιᾶς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τό μέλλον. Γιά τόν Χέρντερ εἶναι ἀνυπόφορη ἡ σκέψη, ὅτι ἐμεῖς ὅλοι δουλεύομε γιά κάτι πού εὐρίσκεται μακριά στό μέλλον ἢ γιά κάτι πού δέν ὀλοκληρώνεται ποτέ. Οὔτε μπορεῖ νά τόν παρηγορήσῃ ἡ σκέψη, ὅτι ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀρετή καί ἡ ὀμορφιά θά φανερωθοῦν κάποτε ἀργότερα μέσα στήν ἀνθρωπότητα. Ὁ Χέρντερ σ' αὐτήν τήν μελλοντική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀντιτάσσει τήν θετική ἀξιολόγηση τῆς ἱστορίας. Παντοῦ καί πάντοτε, καί τώρα καί ἄλλοτε, καί ἐδῶ καί ἐκεῖ, τό ἄξιο καί πολύτιμο καί ἀθάνατο στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο εἶναι δυνατόν νά ἔλθῃ στό φῶς. Ὁ χρόνος δέν ἐμποδίζει τήν ἀποκάλυψη τοῦ θείου μέσα στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ὁ Χέρντερ ἀντιτάσσει τήν πανταχοῦ παρουσία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀπέναντι στήν ἐσχατολογία. Κατ' αὐτόν τό θεῖον ὑπάρχει σέ κάθε ἐποχή καί σέ κάθε τόπο, πάντοτε ὅμως μέ καινούργια ὀμορφιά καί μορφή. Ὁ ἀνθρωπισμός ὑπάρχει παντοῦ, ὅπου ἕνας λαός ἀνέπτυξε τίς ἰκανότητές του καί τίς ἀρετές του. Κάθε λαός, λέει ὁ Χέρντερ, πραγματώνει τή θεία ἰδέα τῆς ἀνθρωπότητος. Δέν μπορούμε νά εἰποῦμε, ὅτι οἱ παλαιοί πολιτικοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι τώρα ἐρείπια, δέν ἦταν τελεῖοι - ὅτι δέν εἶχαν ἀναπτύξει τόν ἀνθρωπισμό κατά τρόπο τέλειο ἢ ὅτι ἐμεῖς εἴμαστε τελειότεροι, ἐπειδή ἀνήκομε σέ μεταγενέστερη περίοδο τῆς ἱστορίας - ἢ ὅτι ὅσοι θά ζήσουν ἐπειτα ἀπό μᾶς θά εἶναι τελειότεροι, ἐπειδή θά ἀνήκουν σέ μεταγενέστερη ἐποχή. Αὐτό διδάσκει ἡ θεωρία τῆς προόδου, τήν ὁποῖαν ὁ Χέρντερ δέν παραδέχεται. Τί εἶναι ὅμως τό τέλειο; Τό τέλειο, λέγει ὁ Χέρντερ, εἶναι τό ἀνεπανάληπτο καί συμβολίζει τήν ἀτομικότητα τῶν λαῶν πού ἐδημιούργησαν πολιτισμό. Ὁ ἑλληνικός πολιτισμός εἶναι τέλειος, γιατί εἶναι ἀνεπανάληπτος καί συνδέεται μέ τήν ἀτομικότητα τοῦ λαοῦ ὁ ὁποῖος

τόν έδημιούργησε. "Ακόμη και αν έμείψει ο λαός ο οποίος έγέννησε έναν πολιτισμό, ο πολιτισμός αυτός δέν χάνεται. Το τέλειον ζή ως άνώτερο στοιχείο μέσα στον πολιτισμό του παρόντος. Μέ άλλα λόγια υπάρχει μία έσωτερική οικονομία μέσα στην ιστορία των πολιτισμών. 'Η αξία όμως της ατομικότητας και τό είναι της φανερώνεται κατά τον χέρντερ πρό πάντος μέσα στην έννοια του έθνους. Ούτε τά εξέχοντα πρόσωπα, ούτε τά πολιτικά συστήματα, ούτε τά μεγάλα κράτη ενδιαφέρουν τόσον τον χέρντερ, όσον τά έθνη. Το κύριο άντικείμενό της φιλοσοφίας του είναι τό έθνος. 'Η φιλοσοφία της ιστορίας και του πολιτισμού καταγίνεται κατ'αυτόν μέ τά έθνη. "Έθνη όμως είναι ψυχικές, ήθικές και πνευματικές ολότητες. Τά έθνη, όπου μέσα φανερώνεται ολοένα μέ καινούργια μορφή ή άνθρωπότης και ο άνθρωπισμός, είναι οί πραγματικοί φορείς του πολιτισμού. 'Η ψυχική, ήθική και πνευματική κοινότης πού λέγεται έθνος, αυτή είναι ή σημαντική ατομική μορφή της ιστορίας. Για τοϋτο και από τίς έκφραστικές μορφές της έθνικης κοινότητος ο χέρντερ θεωρεϊ ως πιο σημαντικές τή γλώσσα, τά ήθη, τον τρόπο της ζωής, και γενικώς τήν πνευματική ζωή. 'Η πολιτική ιστορία των έθνών είναι για τον χέρντερ ολιγώτερο σημαντική. 'Η πολιτική κοινότης, λέγει, είναι κάτι πού συχνά στηρίζεται και στη βία και δέν είναι τόσο σταθερή, όπως είναι ή πνευματική. 'Η πνευματική κοινότης του έθνους ένώνει όλα τά μέλη της έλεύθερα και χαρούμενα μέσα της. 'Αντιθέτως ή πολιτική κοινότης είναι αναγκαστική, επιβάλλεται έξωτερικώς, για τοϋτο και συχνά καταρρέει πιο εύκολα. Σήμερα υπάρχει και αύριο δέν υπάρχει. Σήμερα θριαμβεύει και καταδυναστεύει και άλλους λαούς και αύριο συντρίβεται. Κατά τον χέρντερ λοιπόν ούτε ή μεγάλη πολιτική δύναμη, ούτε οί πόλεμοι και οί κατακτήσεις, πού φαίνεται ότι αλλάζουν τή φυσιογνωμία του πολιτισμού,

ἔχουν τόση σημασία γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸ πραγματικὸ της βά-
 θος, ὅση ἔχει τὸ πνεῦμα ποῦ ἐνώνει τὰ μέλη ἑνὸς ἔθνους. Ἡ
 ἱστορία ὑφαίνεται μέ τὴν ἐσωτερικὴν, ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν
 ζωὴ τῶν ἐθνῶν, ἡ ὁποία γεννάει τὰ ὄμορφα καὶ εἰρηνικὰ ἔργα
 τοῦ πνεύματος. Τὰ ἔθνη δέν εἶναι γιὰ τὸν Χέρντερ ὅ,τι εἶναι
 γιὰ τὸν Ἑγέλο. Κατὰ τὸν Ἑγέλο ὁ ἕνας λαὸς διαδέχεται τὸν
 ἄλλον στήν ἱστορία ὡς ἀπλὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο τοῦ σκοποῦ τῆς
 ἱστορίας, τοῦ καθολικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον κινεῖ τὴν ἱ-
 στορία. Ὁ ἕνας λαὸς κατὰ τὸν Ἑγέλο ἀντιτίθεται ἄλλον, ὁ
 ἕνας ἐκτόπιζει τὸν ἄλλον ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, ἐνῶ
 κατὰ τὸν Χέρντερ ὁ ἕνας λαὸς συνυπάρχει, ζῆ εἰρηνικὰ δίπλα
 στὸν ἄλλον. Τῆ ζωὴ τῶν ἐθνῶν ὁ Χέρντερ τὴν βλέπει φυσικὰ,
 πλαστικὰ καὶ δημοκρατικὰ. Καὶ τὴν βλέπει ἔτσι, γιὰτί ἡ ἱστο-
 ρικὴ ἐξέλιξις καὶ δημιουργία δέν κατέχεται κατ' αὐτόν ἀπὸ τὴν
 ἐσωτερικὴν ἀνησυχία τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως κατὰ τὸν Ἑγέλο. Τὸ
 πάθος τῆς δημιουργίας, τὴν πάλῃ γενικῶς δέν τὴν γνωρίζει ὁ
 Χέρντερ. Σχεδόν δέν γνωρίζει τὸ γίνεσθαι, τὴν κίνηση ἀπὸ
 τὸ μὴ εἶναι εἰς τὸ εἶναι, ἀλλὰ γνωρίζει τὸ εἶναι, τὴν ὁμορ-
 φιά τοῦ εἶναι, τὴν ἀξία τῆς συγκεκριμένης μορφῆς τοῦ πνεύ-
 ματος; καὶ αὕτῃ εἶναι κατ' αὐτόν ἀνεπανάληπτη.
 Ὁ Χέρντερ τακτοποιεῖ καὶ πλάθει τὴν ἱστορία ὅπως ἕνας γλύ-
 πτης, ὁ ὁποῖος βάζει τὴ μιά μορφή δίπλα στήν ἄλλη. Ἡ μία
 μορφή εἶναι γι' αὐτόν ἰσοδύναμη μέ τὴν ἄλλη. Δημοκρατικὴ εἶ-
 ναι ἡ θεώρησις της, γιὰτί ὁ Χέρντερ βλέπει ὅλους τοὺς λαούς,
 τὰ ἔθνη μέ τὴν ἴδια ἀφοσίωσι καὶ ἀγάπῃ. Λεῖπει σ' αὐτόν ὁλω-
 διολόου ἡ ἰδέα τοῦ ἐκλεκτοῦ, τοῦ περισσεύου λαοῦ. Γι' αὐτό
 δέν τὸν ἐνδιαφέρει μόνον ἡ τύχη τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ
 καὶ ἡ τύχη κάθε λαοῦ χωριστά. Κάθε λαὸς εἶναι μορφή τοῦ θείου
 μέσα στήν ἱστορία. Γι' αὐτό ὁ Χέρντερ συνδυάζει τὰ τραγούδια
 ὅλων τῶν λαῶν μέ τὴν ἴδια ἀγάπῃ, τὰ τραγούδια τῶν λαῶν τοῦ

Νότου καί τοῦ Βορρᾶ, τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως. Ὅλα ἔχουν τόν ἀνθρωπισμό τους.

Ἄλλο σημαντικό χαρακτηριστικό τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ - ὅπως τήν ἀνάπτει ὁ Χέρντερ-εἶναι, ὅτι τονίζει τή συνέχεια τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καί ἀποκρούει τήν δραματική ἔνταση καί τά δραματικά χάσματα τῆς ἱστορίας. Κατά τόν Χέρντερ ἡ μία ἱστορική μορφή, ὁ ἕνας πολιτισμός γεννιέται φυσικά καί ἀπλᾶ ἀπό τόν ἄλλον - ἐνῶ κατά τόν Ἐγελο ὅπως θά ἰδοῦμε ἔπειτα - ὁ ἕνας πολιτισμός ὑπερνικᾷ τόν ἄλλον διαλεκτικῶς, τόν καθιστᾷ κατ' οὐσίαν ἄχρηστο. Τό μειονέκτημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέρντερ εἶναι, ὅτι ἀφαιρεῖ τήν κίνησι ἀπό τήν ἱστορική ζωή καί παραμερίζει τήν πάλη τῶν ἰδεῶν, ὅποτε εἶναι δύσκολο νά ἐκτιμήσῃ κανεῖς τίς διαφορές ποῦ χαρακτηρίζουν καί ξεχωρίζουν τόν ἕνα πολιτισμό ἀπό τόν ἄλλον. Τό μεγάλο ὅμως πλεονέκτημά της εἶναι, ὅτι καταξιώνει τόν κάθε πολιτισμό, ὅτι δίνει ἀπόλυτη ἀξία σέ κάθε πολιτισμό.

7. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας κατά τόν Κάντ (1724-1804).

Ἡ πραγματική ὅμως φιλοσοφική θεώρησι τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος εἶναι ἔργο τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὀνομάζεται δέ γερμανικός ἰδεαλισμός ἡ γερμανική φιλοσοφία, ἡ ὁποία περιλαμβάνει κυρίως τοὺς φιλοσόφους Κάντ, Ἐγελο, Σέλλιγγ καί Φίχτε. Ἡ φιλοσοφία αὐτή ἐγονιμοποίησε τήν ἰδέα τοῦ Πλάτωνος, τήν συνεδύασε καί τήν συνήρτησε μέ τήν ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Πλατωνική ἰδέα ἡ ὁποία εἶναι τό αἰώνιο πρότυπο τῆς πραγματικότητος, γίνεται τώρα γόνιμη γιά τήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἡ Πλατωνική ἰδέα γίνεται ἡ ἀπόλυτη ἀξία τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Μποροῦμε λοιπόν νά εἰποῦμε, δίχως ν' ἀδικήσωμε οὔτε νά μειώσωμε τήν πρωτοτυπία τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅτι χωρίς τήν Πλατωνική φιλοσοφία ὁ γερμανικός ἰ-

δεαλισμός θά εἶχε προσλάβει ἄλλη μορφή. Ὅλοι ἄλλωστε οἱ φιλόσοφοι αὐτοί δουλεύουν μέ τό πλατωνικό πρότυπο, μέ τήν πλατωνική ιδέα. Οἱ δύο μάλιστα ἀπ' αὐτούς, ὁ Ἑγελος καί ὁ Σέλλινγ, εἶχαν καί ιδιαίτερη βαθύτερη γνωριμία μέ τά κείμενα τοῦ Πλάτωνος. Ὅ,τι ὀνομάζει ὁ Πλάτων παρουσία τῆς ιδέας μέσα στήν πραγματικότητα, αὐτό τό φῶτισμα τῶν πραγμάτων ἀπό τό φῶς τῆς ιδέας, τοῦτο εἶναι πού ιδιαίτέρως γονινοποιεῖ ὁ γερμανικός ιδεαλισμός σχετικῶς μέ τήν ιστορική πραγματικότητα. Ἰδέα καί πραγματικότητα, νοούμενον καί φαινόμενον, ἰδοῦ τό σχῆμα μέ τό ὁποῖον σιέπτεται ὁ Πλάτων. Τά συγκεκριμένα πράγματα εἶναι γιά τόν Πλάτωνα εἰκόνες, εἴδωλα, τῶν αἰώνιων ιδεῶν, αἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τό ὄντως ὄν, τό αἰώνιο εἶναι, τό ὁποῖον δέν μεταβάλλεται ποτέ, ἐνῶ τά πράγματα μεταβάλλονται, φθείρονται. Ἡ ἐμπειρική πραγματικότητα εἶναι λοιπόν γιά τόν Πλάτωνα τρόπος μέ τόν ὁποῖον ἐμφανίζονται οἱ ιδέες μέσα στόν αἰσθητό κόσμο. Συνεπῶς ἡ πραγματικότητα αὐτή εἶναι ὡς πρός τήν ἀξία δεύτερη. Τήν πρώτη ἀξία, τήν ἀπόλυτη, τήν ἔχουν οἱ αἰώνιες ιδέες. Τό ἴδιο σχῆμα, πραγματικότης - ιδέα ἀκολουθοῦν καί οἱ γερμανοί φιλόσοφοι, ὅταν ὁμιλοῦν γιά τήν ιστορική πραγματικότητα. Ἡ ιδέα ὅμως στόν Πλάτωνα ἔχει πολλαπλό νόημα: εἶναι (α) ἡ ἀρχή τῆς ἀληθείας, τῆς γνώσεως, εἶναι (β) ἡ ἀρχή τοῦ κάλλους, τῆς ὀμορφιάς, εἶναι (γ) ἡ ἀρχή τοῦ ἀγαθοῦ, τῆς ἀρετῆς, τοῦ ἠθικοῦ κατορθώματος. Οἱ τρεῖς αὐτές ὀψεις τῆς ιδέας ἐπανέρχονται διαρκῶς μέσα στούς πλατωνικούς διαλόγους. Καμμιά ἀπό τίς τρεῖς αὐτές μορφές μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζεται ἡ Πλατωνική ιδέα δέν ἐξαντλεῖ τό εἶναι τῆς, γιατί ἡ ιδέα εἶναι κατά βάθος ἄρρητη.

Μέ τόν γερμανικό λοιπόν ιδεαλισμό ἀναζητῆ ἡ πλατωνική ιδέα. Οἱ φιλόσοφοι αὐτοί εἰσάγουν τώρα τήν Πλατωνική ιδέα μέσα στήν ιστορική πραγματικότητα, μέ αὐτήν γονιμοποιοῦν τήν ἱ-

στορία. Ἡ πλατωνική ἰδέα γίνεται τώρα ἀπ' αὐτούς τό βασικό κίνητρο τῆς ἱστορίας. Ποία μορφή ὅμως προσλαμβάνει ἡ πλατωνική ἰδέα μέσα στόν γερμανικό ἰδεαλισμό; Ποιά ἀπό τίς τρεῖς μορφές πού ἐθίξαμε ἤδη; Ἡ πλατωνική ἰδέα μέσα στόν γερμανικό ἰδεαλισμό προσέλαβε καί τίς τρεῖς ὕψεις, πού ἀναφέραμε πρίν, τήν λογική, τήν αἰσθητική καί τήν ἠθική.

Ὁ ἰδρυτής τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ Κάντ, εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος διερμήνευσε τήν ἱστορική πραγματικότητα κάτω ἀπό τό πρῖσμα τῆς ἠθικῆς ἰδέας. Ἡ ἱστορία καί ὁ πολιτισμός εἶναι κατά τόν Κάντ κυρίως φαινόμενα, κατορθώματα ἠθικά. Συνεπῶς ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι στόν Κάντ ἠθικῶς προσανατολισμένα. Τοῦτο εἶναι εὐλόγο, γιατί ὁ Κάντ ἀνήκει στήν ἐποχή τοῦ διαφωτισμοῦ, ἡ ὁποία γενικῶς εἶχε ἠθική κατεύθυνση. Βεβαίως ὁ Κάντ ἔδωκε στήν ἐποχή του μέ τήν φιλοσοφία του τόσο βάθος, ὥστε ὁ ἴδιος τήν ξεπέρασε. Ἡθικῶς προσανατολισμένη εἶναι καί ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Φίχτε, ὁ ὁποῖος ἀπολυτοποιεῖ τήν ἠθική σημασία τῆς ἰδέας. Ἀντιθέτως στόν Σέλλινγκ ἡ πλατωνική ἰδέα προσλαμβάνει αἰσθητική καί θρησκευτική ἔκφραση. Ὁ Σέλλινγκ βλέπει τήν ἱστορία καί τόν πολιτισμό ἀπό τή σκοπιά τῆς αἰσθητικῆς καί τῆς θρησκευτικῆς μεταφυσικῆς. Τέλος ὁ Ἔγκελσ ἐκφράζει τή λογική πλευρά τῆς πλατωνικῆς ἰδέας. Ἡ ἱστορία ὡς γίνεσθαι εἶναι γιά τόν Ἔγκελο ἡ διαδικασία ἐκεῖνη κατά τήν ὁποῖαν φανερώνεται ὁ Λόγος, ἡ λογική ἀλήθεια. ←

Μέ τόν Κάντ κατ' οὐσίαν ἀρχίζει ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας κατά τήν νεώτερη ἐποχή. Ἐδῶ ἔχομε πραγματική ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας τοῦ πολιτισμοῦ. Πρίν ἀπό τόν Κάντ τό εἶναι τοῦ ἀνθρώπου καί τά ἔργα τοῦ πνεύματός του εἶχαν ἐρμηνευθῆ μόνον θρησκευτικῶς. Ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στή γῆ γιά τήν θρησκευτική ἀντίληψη ἔχει μόνον δευτερεύουσα σημασία. Τώρα ὅμως μέ

πηνήθασή ἐμνησία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἀξίας του ἀπό τόν Κάντ τό ἀνθρώπινο δημιουργήμα πού λέγεται πολιτισμός προσλαμβάνει μεγαλύτερη σημασία. Ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἕνας ἀπλός διαβάτης τῆς γῆς, ἀλλά ἀποτελεῖ σημαντικό κέντρο τῆς δημιουργίας, εἶναι τό αὐτοδύναμο ἐκεῖνο κέντρο, ὅπου ἡ ζωὴ ἀποκτᾶ τήν ἐλευθερίαν της. Τό ἰδανικό τῆς ἐλευθερίας ὑφώνει τόν ἄνθρωπο καί ἀπό ἀπλό δοῦλο τοῦ Θεοῦ πού ἦταν αὐτός κατά τόν Μεσαίωνα, τόν κάνει συνεργάτη τοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ, τῆς δημιουργίας. Ἡ φιλοσοφία λοιπόν τῆς ἱστορίας τοῦ Κάντ πηγάζει ἀπό τήν ἠθική ἰδέαν τῆς ζωῆς, τήν ὁποῖαν ὁ φιλόσοφος αὐτός ἀνοπτᾷσει. Ἡ σχέση αὐτή τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας μέ τήν κεντρική ἠθική ἰδέαν τῆς ζωῆς, τήν ἐλευθερίαν, ἐπικρατεῖ μέσα στή φιλοσοφία ὡς σήμερα. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ὑπάρχει καί ἔχει δικαίωμα νά ὑπάρχει ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχή της εἶναι ἠθική, δηλαδή ἐφ' ὅσον ξεκινάει ἀπό τόν ἠθικό σκοπό τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου καί τῶν λαῶν. Δέν ὑπάρχει φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἐφ' ὅσον στηρίζεται σέ συστήματα βίας, ὅπως εἶναι πολλά πολιτικά συστήματα τῆς ἐποχῆς μας. Ὅταν ὅμως χαρακτηρίζουμε τή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Κάντ ὡς ἠθική δέν ἐννοοῦμε μ' αὐτό, ὅτι ὁ Κάντ ἠθικολογεῖ μέ τήν συνήθη ἔννοια περί τῆς ἱστορίας. Ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς ἀξίας εἶναι κατά τόν Κάντ πολύ εὐρύτερη καί δέν ἔχει καμμιά ἠθικολογική στενότητα. ἔχει ἡ ἔννοια αὐτή τόσο βάθος καί τόσο πλάτος ὥστε ἠθικό εἶναι κατά τόν Κάντ ὅ,τι συντείνει εἰς τήν ἐλευθερίαν καί τήν ἐσωτερική αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ αὐτονομία αὐτή πηγάζει πάντα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ νοῦ, εἶναι δηλαδή συνειδητό κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἀντίθεση μεταξύ φύσεως καί πολιτισμοῦ, φύσεως καί ἐλευθερίας. Ὁ ἄνθρωπος κατά τὰς ἀρχάς τῆς ζωῆς του ἐξοῦσε ἀκόμη

άρκετά φυσικά, δηλαδή σέ αρμονία μέ τή φύση. Ήταν τότε ό άνθρωπος ένα κομμάτι τής φύσεως, παραδεδομένος στήν παντοδυναμία της έδέχονταν συγχρόνως καί τήν προστασία της. Δέν είχα τότε ακόμη ό άνθρωπος γνωρίσει τά δεινά του πολιτισμού. Ίσχυρός όπως ήταν αντιμετώπιζε τά στοιχεΐα τής φύσεως. Τά πάθη του δέν είχαν ακόμη ευπνήσει. Ή ζωή του ήταν φυτοζωϊκή, άσυνείδητη. Δέν έγνωριζε τότε ό άνθρωπος ούτε μεγάλες χαρές ούτε μεγάλους πόνους. Ό ένας άνθρωπος αίσθανόταν ένωμένος μέ τόν άλλον μέσα στήν πρώτη φυσική κοινωνία. Ό άνθρωπος δέν χώριζε ακόμη τό καλό από τό κακό, γιατί μέσα στό στήθος του δέν έπάλευε τό πάθος μέ τό χρέος. Όλος του ό μόχθος συγκεντρώνονταν στίς πρωτόγονες ανάγκες του. Όλα αυτά σημαίνουν, ότι τότε δέν υπήρχε ακόμη ιστορία. Ή ιστορία διχάζει τή ζωή του ανθρώπου καί ή μία ήμέρα δέν είναι όπως ή άλλη.

Τό είδύλλιο αυτό έπρεπε κάποτε νά σταματήσει. Καί τουτο έγινε, όταν ό άνθρωπος έννοιωσε μέσα του τόν πρώτο σπινθηρα τής έλευθερίας. Ό άνθρωπος άρχισε σιγά - σιγά νά συνειδητοποιή αυτό πού είναι άπ' αυτό πού ήταν δυνατόν νά είναι - δηλαδή έχώρισε τήν άπλή, φυσική του κατάσταση από τήν δυνατότητα πού είχε μέσα του νά τήν υπερνικήσει, νά πάη πάρα πέρα άπ' εκεί, όπου τόν άφησε ή φύσις. Τουτο έγινε μέ τήν υπερνίκηση τών αισθήσεών του. Μέσα του έκινήθη ό νοϋς, έτέθη σέ ενέργεια ή λογική του, καί κατάλαβε ότι δέν μπορεί νά κάνει ό,τι άπλώς του άρεσε. Μέ άλλα λόγια έχώρισε τό καλό από τό κακό, έννοιωσε μέσα του τόν ήθικό νόμο καί αποδεσμεύθηκε από τήν φυσική άδιαφορία. Έπαυσε νά ζή φυσικά καί σχεδόν φυτικά, έγινε (έγώ) αισθάνθηκε άΐφνης ότι είναι μόνος του, αποκόπηκε από τούς κόλπους τής φύσεως. Ό άνθρωπος τώρα συνειδητοποιεί τήν τραγικότητά του. Ή εύδαιμονία τής πρώτης περιόδου τής ζωής του έληξε καί άρχισε πιά ό πόνος. Τό χρέος τώρα τόν

σπρώχνει σέ ἔργα δικιά του, ἀνώτερα ἀπό τά φυσικά δεδομένα. Δουλεύει τώρα τή γῆ, δημιουργεῖ οἰκονομική ζωή. Μέ τά ἔργα αὐτά ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνει τή φυσική ζωή καί πραγματικότη-
τα, δημιουργεῖ μία καινούργια ζωή, μέ τήν ὁποῖαν ὑπερνικᾷ τήν ἀπλή καί φυσική ζωή. Μορφώνει ἥθη καί ἔθιμα, σχηματίζει δί-
καλο καί νόμους, ἰδρύει πολιτική κοινότητα.

Ἄλλά δέν ἦταν μόνον τό χρέος του πού τόν ὠδήγησε σέ αὐτά τά ἔργα, ἦταν μαζί μέ τό χρέος καί τό πάθος. Γιατί τό ἕνα δέν εἶναι νοητό δίχως τό ἄλλο. Ἡ φιλοδοξία, ὁ ἐγωϊσμός, ἡ ἰδιοτέλεια, πού ὡς τότε ἦταν μέσα του ἄτονα, γίνονται αἴφνης μεγάλα κίνητρα γιά μεγάλους σκοπούς. Τό πάθος θερμεύει μέσα του τώρα καί στρέφεται κατά τοῦ χρέους καί ἔτσι δημιουργεῖται μέσα στόν ἄνθρωπο ἀκόμη πιά βαθύς διχασμός. Ἐξ ἄλλου δί-
χως αὐτόν τόν διχασμό, ὁ ὁποῖος εἶναι βαθύτατα ἠθικός, δέν ὑπάρχει οὔτε ἱστορία, οὔτε ἠθική. Ἄν ὅμως στήν ἠθική τό πά-
θος πρέπει νά ὑποταχθῇ στό χρέος, στήν ἱστορική ζωή τό πά-
θος δέν εἶναι πάντοτε ἀντίθετο πρὸς τοὺς σκοπούς πού ἐπιδιώ-
κει ὁ ἄνθρωπος. Τό πάθος ὑπηρετεῖ πολλές φορές τήν πραγματο-
ποίηση τῶν σκοπῶν τῆς ἱστορικής ζωῆς. Χωρίς πάθος δέν φανε-
ρώνεται ἡ ἐλευθερία μέσα στήν ἱστορική ζωή.

Ἄν θέλωμε νά καταλάβωμε τί εἶναι ἱστορική ζωή, τί εἶναι δημιουργία ζωῆς πέρα ἀπό τά ἀπλά φυσικά δεδομένα, πρέπει νά τήν ἐκλάβωμε ὡς πτώση, ὡς ἐκπτώση ἀπό τή φυσική ζωή, ὡς ἀ-
μαρτία, ὅπως λέγει ἡ θρησκεία. Τήν παραδείσια ἀπλότητα καί γα-
λήνη χάνει ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος μέ τήν ἱστορική του ζωή. Τοῦ-
το σημαίνει ὅτι ἀφήνει τήν ἀπλοϊκή του εὐτυχία, ἡ ὁποῖα στη-
ρίζεται στίς αἰσθήσεις, καί προχωρεῖ στήν ἀνακάλυψη τῆς λογι-
κότητός του, τοῦ νοῦ του. Ἐν ὅσῳ ὑπάρχει ἡ ἀπλοϊκή ἐκείνη εὐτυχία δέν εἶναι δυνατόν νά βλαστήσῃ πολιτισμός. Μέ ἄλλα λόγια ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά φύγῃ ἀπό τόν παράδεισο γιά ν' ἀ-

νακαλύψη τό είναι του, γιά νά βρῆ τόν πραγματικό του έαυτό. Ὡστε κάθε νοσταλγία γιά τόν άπωλεσθέντα παράδεισο είναι σημάδι πώς άρνεΐται ὁ άνθρωπος τήν ιστορική του ζωή, τόν άγώνα του γιά τήν πραγματική του έλευθερία. Πραγματική έλευθερία αποκτᾶ ὁ άνθρωπος, ὅταν ένσυνειδήτως υπερνικήση τό πάθος του, ἢ ὅταν ένσυνειδήτως θέσῃ τό πάθος του εἰς τήν δημιουργία καινούργιας ζωῆς, ιστορικής.

Ποιός είναι λοιπόν πῶρα ὁ σκοπός τῆς ιστορικής ζωῆς, τόν ὁποῖον εξαγοράζει ὁ άνθρωπος μέ θυσία τῆς άτομικής του εὐδαιμονίας; Ὁ σκοπός αὐτός εὐρίσκεται κατά τόν Κάντ ὄχι μέσα στό παρόν, ἀλλά μέσα στό μέλλον. Πολλά πρέπει νά θυσιάσθουν γιά νά φθάσῃ ἡ ιστορική ζωή στόν σκοπό της. Οὔτε ἀπό τή σκοπιά τοῦ ατόμου, οὔτε ἀπό τήν σκοπιά τῶν λαῶν είναι δυνατόν νά συλλάβωμε τόν σκοπό τῆς ιστορίας. Γιατί τά άτομα καί οἱ λαοί είναι ὄργανα τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπός ὁ τελικός τῆς ιστορίας είναι ἡ πρόοδος τῆς ιδέας τῆς ἀνθρωπότητος. Τό ἔργο μας λοιπόν καί ἡ προσπάθειά μας είναι προπαρασκευαστικά. Ἐργαζόμαστε ὅλοι γιά τίς μέλλουσες γενεές, γιατί ἡ ἀνθρωπότης προχωρεῖ σιγά - σιγά στόν σκοπό της. Τίποτε ὅμως ἀπό τό ἔργο μας δέν χάνεται. Ὅμως ὁ ἀληθινός σκοπός τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἔγκειται ἐν τῇ ἀνάπτυξη τῆς ζωῆς τοῦ προσώπου, γιατί ἡ ἀνθρωπότης ὑπάρχει μόνον μέσα στά κατ' ἰδίαν πρόσωπα. Οἱ ἄνθρωποι ὅμως τοῦ παρόντος δέν είναι ἀκόμη ἀληθινά ελεύθεροι, γιατί ἐν τῇ ζωῇ τους ἐπικρατεῖ ἡ ἑτερονομία καί ὄχι ἡ αὐτονομία. Ἐτερονομία ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος δέν προσδιορίζεται ἀπό τόν ἐσωτάτο ἠθικό νόμο, τόν νόμο τῆς έλευθερίας, ἀλλά ἀπό ἐξωτερικούς νόμους καί ἀπό τά πάθη του. Ὁ σκοπός τοῦ ἀνθρώπου είναι νά φθάσῃ ἐν τῇ ἐσωτερική του αὐτονομία. Ὁ ἀγώνας τοῦ ἀνθρώπου κατά τοῦ δεσποτισμοῦ, ὅπως ἐμφανίζεται αὐτός μέσα ἐν τῇ πολιτεία, είναι τό πρῶτο στάδιο,

πού πρέπει νά διατρέξῃ ὁ ἄνθρωπος γιά νά ἐλευθερωθῇ. "Ἐτσι σιγά - σιγά ἀνεβαίνει ὁ ἄνθρωπος σέ μορφές πολιτικῆς ζωῆς πιο ἐλεύθερες. Ὁ Κάντ ἔχει ὑπ' ὄψη τοῦ τήν ἐποχή του, ἡ ὁποία ἀγωνίζονταν κατά τοῦ δεσποτισμοῦ, γιά νά ἐπιτύχῃ τήν ἀστική της ἐλευθερία.

"Ὅμως, λέγει ὁ Κάντ, ἡ πραγματική ἐλευθερία, ἡ ὁποία θά καμῆ τόν ἄνθρωπο κύριο τῆς ζωῆς του, εἶναι ἀκόμη πολύ μακριά. Πραγματική ἐλευθερία εἶναι ἐκεῖνη τῆς ὁποίας ὁ νόμος συμπέπει μέ τόν ἐσωτερικό ἠθικό νόμο τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πράγματι ἐλεύθερος μόνον ἐφ' ὅσον ἔχει τή δύναμη ν' ἀκολουθῇ τό χρέος πού τοῦ ὑπαγορεύει ἡ ἠθική του συνείδηση. Ὁ σκοπός τῆς ἀνθρωπότητος καί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι νά πραγματώνουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπό μέσα τους, δίχως ἐξωτερική πίεση τήν αὐτονομία τους, τήν ἠθική τους ἐλευθερία. Ἡ πολιτεία τῶν ἐλευθέρων προσωπικοτήτων καί τῶν πράγματι ἐλευθέρων λαῶν εἶναι μία ἰδανική πολιτεία, αὕτη εἶναι τό ἰδανικό. Ὅμως αὕτη δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τή σημερινή πολιτειακή ὀργάνωση.

Πῶς ὅμως θά φθάσωμε σ' ἐκεῖνη τήν πολιτεία τῶν ἐλευθέρων προσωπικοτήτων, ὅπου ἄτομα καί λαοί θά εἶναι καί θ' ἀναπνεύουν ἐλεύθεροι ὁ ἕνας δίπλα στόν ἄλλον; Πῶς καί ποῖα πρέπει νά εἶναι ἡ ἐξωτερική τάξη τῆς ἀνθρωπότητος; Ὁ Κάντ λέγει προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτυχία αὕτη τοῦ σκοποῦ εἶναι ἡ κοσμοπολιτική πολιτεία. Ὁ κοσμοπολιτισμός, ὅπως εἶπαν οἱ Στωϊκοί. Ἡ κοσμοπολιτική πολιτεία, ὅπως τήν ἀπαιτεῖ ὁ Κάντ, ἀπαιτεῖ τήν ἠθικοποίηση τῆς πολιτειακῆς καί πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ σημερινή πολιτειακή ὀργάνωση τῶν λαῶν, ἐξασφαλίζει κάποια δικαιοσύνη μόνον ἐντός τῆς πολιτείας. Ἀντιθέτως οἱ πολιτεῖες, τά κράτη, ἀναμεταξύ των εὐρίσκονται ἀκόμη στή φυσική κατάσταση, στήν κατάσταση ἐκεῖνη, τήν ὁποίαν ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Χόπς (Hobbes

(1588 - 1679) έχαρακτήρισε ως αγώνα όλων έναντι όλων. 'Υπάρχει ομοβαλώς ένα διεθνές δίκαιον, αλλά αυτό μένει πάντοτε άπραγματοποίητο, αποτελεί άπλό ιδανικό ή τό σέβονται μόνον ώρισμένα έθνη. Συνήθως τά έθνη καταπατούν τό διεθνές αυτό δίκαιον καί δέν υπάρχουν καμμιά ανώτατη αρχή, ή οποία νά τά έμποδίζη ή νά τά τιμωρή, όταν καταπατούν τό διεθνές αυτό δίκαιον. Τό κράτος πού είναι πιο δυνατό συνηθίζει νά καταπιέζητά αδύνατα. 'Εφ' όσον επικρατεί αυτή ή κατάσταση δέν μπορεί νά αναπτυχθή ή έλευθέρα ζωή τής προσωπικότητας. † Ο Κάντ, λέγει ότι ο βαρβαρισμός του πολέμου αντίκειται στην ιδέα του ήθικοϋ νόμου. Για νά φθάσωμε λοιπόν στην πολιτεία των έλευθέρων προσωπικοτήτων είναι άπαραίτητο παντού καί πάντοτε νά αναγνωρίζωμε τον άλλον λαόν, τό άλλο έθνος, ως προσωπικότητα. Σ' αυτήν την κατάσταση θά μάς οδηγήση τό κοσμοπολιτικό σύνταγμα, πού θά ένώση τους λαούς σε μία κοινωνία καί θά ιδρύση ένα δικαστήριο των έθνών. Αυτό τό δικαστήριο θά θεσπίζη τό δίκαιο, θά δικάζη καί θά τιμωρή τους ένόχους.

8. Η φιλοσοφία τής ιστορίας του 'Εγγέλου (1770-1831).

Τήν ήθική φιλοσοφία τής ιστορίας ανέπτυξε έπειτα από τον Κάντ ακόμη πιο βαθιά ο Γερμανός φιλόσοφος Φίχτε. 'Αντιθέτως ο Σέλλινγκν έρμήνευσε την ιστορία αισθητικώς καί θρησκευτικώς.

Ο τελευταίος τρόπος έρμηνείας τής ιστορικής πραγματικότητας είναι, όπως αναφέραμε, ο λογικός, ο θεωρητικός. Ο τρόπος αυτός αναπτύσσεται από τον 'Εγγελο. Πρέπει νά γνωρίσωμε τον τρόπον αυτόν, γιατί ή επίδρασή του υπήρξε μεγάλη καί κατά τον δέκατο έννατο αιώνα καί κατά τον αιώνα μας.

Τό σύστημα του 'Εγγέλου συνθέτει μέσα του όλα τά σπουδαία έπιτεύγματα τής προηγούμενης φιλοσοφίας χωρίς νά είναι απλώς ένα άθροισμα των προηγούμενων συστημάτων. Τό όλον σύστημα τό

διαπνέει ένα καινούργιο πνεῦμα, τό ὁποῖον ζωοποιεῖ τά πάντα. Εἰδικῶς ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐγγέλου συγκεντρώνει καί συγχωνεύει μέσα της ὅλες τίς ἰδέες τῶν προηγουμένων συστημάτων. Σκοπός τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, εἶναι κατά τόν Ἐγγελο ἡ γνώση τοῦ ἀπολύτου. Ἡ γνώση αὐτή ἔχει διπλῆ ὄψη, σημαίνει πρῶτον τήν γνώση τοῦ Θεοῦ ἀπό μέρος τῆς ἀνθρωπότητος καί δεύτερον σημαίνει τήν αὐτογνωσία τοῦ Θεοῦ. Μέ τήν ἱστορικῆ πραγματικότητα δέν γνωρίζει μόνον ὁ ἄνθρωπος τό ἀπόλυτο, ἀλλά ταυτοχρόνως γνωρίζει καί ὁ Θεός τόν ἑαυτό του, γιατί μέσα της ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἡ οὐσία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Τό πνεῦμα, τό ὁποῖον ἀποτελεῖ τήν οὐσία τοῦ κόσμου, ὁ Ἐγγελος τό χωρίζει σέ ὑποκειμενικό, ἀντικειμενικό καί ἀπόλυτο. Ἐποκειμενικό εἶναι τό πνεῦμα, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον ἀνήμη δέν ἔχει κατορθώσει νά φανερώσῃ τόν ἑαυτό του μέ ἔργα πολιτισμοῦ, τά ὁποῖα νά ἔχουν μόνιμη ἀξία. Τό πνεῦμα ὡς ὑποκείμενο μένει ἀκόμα δεμένο στίς αἰσθήσεις καί ὁ βαθμός τῆς αὐτοσυνειδησίας του εἶναι ἀπλοϊκός. Ἀντικειμενικό γίνεται τό πνεῦμα μέ τά μεγάλα ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ, μέ τά φανερώματα ἐκεῖνα πού ἔχουν ὑπερχρονική ἀντοχή μέσα στόν ροῦν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καί εἰδικῶς μέ τήν πολιτεία. Γι' αὐτό ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος εἶναι ταυτόσημη μέ τήν φιλοσοφία τῆς πολιτείας, τοῦ δικαίου, τῆς ἀτομικῆς καί τῆς γενικῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀτομική ἠθική στηρίζεται στήν ἔννοια τῆς προσωπικότητος καί εἶναι ἀντίθετη πρός τήν νομική ἔννοια τοῦ προσώπου. Ἡ γενική ἠθική ἀναφέρεται στήν οἰκογένεια, στήν κοινωνία καί τήν πολιτεία. Ἡ πολιτεία εἶναι κατά τόν Ἐγγελο ἡ συγκεκριμένη μορφή τοῦ πνεύματος. Γι' αὐτό ὁ Ἐγγελος θεωρεῖ τήν πολιτεία καί τήν ζωὴν της ὡς τό κύριο ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἡ φιλοσοφία τῆς πολιτείας θέλει νά γνωρίσῃ τήν οὐσία καί τήν ἐσωτερική

ἄρθρωση τῆς πολιτείας. Ἐπίσης θέλει νά γνωρίσῃ τή σχέση τῆς μιᾶς πολιτείας μέ τήν ἄλλη. Ἡ σχέση αὐτή παρά τίς διεθνεῖς συμφωνίες, ἔτσι διδάσκει ὁ Ἐγγελος, δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι ἄλλη παρά ἡ ἀντίθεση καί ὁ πόλεμος. Ὡστε τό πρόβλημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ὁ ἐσωτερικός ρυθμός τῆς ἱστορίας γεννιέται μέ τήν ἀντίθεση τῶν λαῶν συναμεταξύ των. Οἱ λαοί ἀγωνίζονται καί γιά τήν ὑπαρξή τους καί γιά τήν ἐπικρότηση. Τό μέγαλειο ὅμως ἑνός λαοῦ ἐξαρτᾶται ἀπό τό ἦθος τῆς ζωῆς του. Ὅταν λείψῃ ἀπό ἕνα λαό ἡ ἠθική δύναμη, τότε πιά ὁ λαός αὐτός ἀρχίζει νά κινδυνεύῃ. Γιατί μόνον ἡ ἠθική δύναμη ἐξασφαλίζει τήν τάξη, τήν πειθαρχία καί τό αὐτοσυγκράτημα τοῦ λαοῦ. Συνεπῶς τό πνεῦμα τῆς πολιτείας καί ἡ ψυχή τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ ἠθική οὐσία, ὁ ἠθικός πυρῆνας. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ τέχνη καί ἡ ἐπιστήμη φαίνονται ὡς διακοσμητικά τῆς ζωῆς. Ἄν παρακολοθηθῆσιν κανεῖς τήν σκέψη αὐτή τοῦ Ἐγγέλου σέ ὅλες τίς λογικές της συνέπειες, τότε φθάνει κατ' ἀνάγκην στόν Μαρξισμό, ὁ ὁποῖος ὑποτιμᾷ τή σημασία τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ἡ ἠθική ἀξία, ὁ ἠθικός νοῦς πού πραγματώνεται μέσα στήν πολιτεία, φανερώνεται μέσα στήν τάξη καί εὐρυθμία τῆς κοινωνίας. Ἡ τάξη αὐτή πρέπει νά στηρίζεται ὅσῃν ἀγάπη καί στήν ἀναγνώριση ὅλων τῶν ἀτόμων πού ἀποτελοῦν τό ἔθνος. Μόνον ἔτσι μπορεῖ καί τό ἄτομο καί πρό παντός τό μεγάλο ἄτομο νά γίνῃ ἔκλεκτό ὄργανο γιά τίς μεγάλες κατακτήσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Μόνον ἔτσι μπορεῖ ἕνας κοσμοῖστορικός λαός ν' ἀπλώσῃ τή δύναμή του.

Ἄν ὅμως ὁ ἠθικός νοῦς ἀποτελῇ τήν οὐσία καί κρίνη τήν τύχη τῆς πολιτείας καί ἡ πολιτεία φανερώνη τό ἀντικειμενικό πνεῦμα ἡ θηρηκεία, ἡ τέχνη καί ἡ φιλοσοφία φανερώνουν τό ἀπόλυτο πνεῦμα. Ἐθηρηκεία, τέχνη καί φιλοσοφία εἶναι ἀξίες ἀπόλυτες, ὑπερβαίνουν τήν ἀξία τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος.